زۇبدەتۇل ئەخبار

(خەۋەرلەرنىڭ ئەڭ ياخشىسى)

ئەبۇ مۇھەممەت ھەسەن شىئرى

پارسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: رەجەپ يۇسۇپ

كىتابى «زۇبدەتۇل ئەخبار»نىڭ يازغۇچىسى پاساھەتلىك، بالاغەتلىك، ئاتاغلىق ئالىم، دۇنيا خەلقىگە يېگىلىق قالدۇرغۇچى، جانابىي مەۋلانا ئەبۇ مۇھەممەد ھەسەن شىئرى، دۇنياغا ئۆزىنىڭ پاساھەت ـ بالاغەتلىرىنى تارقاتقان، دۇنيا خەلقىگە كەۋسەر سۇيىدەك شىرىن مۇھەببەتلىرىنى ئورناتقان. بۇ كىشىنىڭ دادىسى خاجە سەدرىددىن مۇھەممەد كەشمىرنىڭ ئاتاغلىق كىشىلىرىدىن بولغان. ئەينى چاغدا شاھلارغا يارىملىق بولغىنى ئۈچۈن مائاشلىق قىلىپ بېكىتىلگەن. شۇ چاغدىكى كەشمىرلىك كىشىلەر مۇھەممەد ھەسەننىڭ قەبىلىسىنى «قەۋمى بىچ» دەپ ئاتايتتى، بۇ كەشمىر تىلىدا «تۈركلەر قەبىلىسى» دېگەن بولىدۇ. شۇ ۋاقىتتىكى پادىشاھلاردىن ئىنايەتىللاخان، ۋەزىرى ئالەمگىر ھىدايەتۇللاخان، نەۋۋاب ئابدۇل ئەھەدخان، ئەبۇل بەرەكات خان، سەفدەر چەنگى ۋە مۇھتەشەم خان ۋە قازى ھەيدەرخان ۋە خاجە ئابدۇللا سەدارەتخان ۋە ئەمىر نىجابەت ئەلىخان. بۇ ھەممىسى مۇھەممەد ھەسەن شىئرىنىڭ يۇرتداشلىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ قەبىلىسى مۇھەممەد ئەلى بۇخارىغا يېتىشىدۇ. بۇلارنىڭ نەچچىنچى بوۋىلىرى تۈركىستاندىن كەلگەن. موغۇل خاندانلىقى دەۋرىدە سۇلتان زەينىل ئابىدىننى كەشمىرگە ئەمىر قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن بىر نەچچە كىشى بىرگە بېرىپ، كەشمىرنىڭ مەھەللەئى گۆجىۋار دېگەن جايىدا ئورۇنلىشىدۇ. سۇلتان زەينىل ئابىدىن ئەنە شۇ مەھەللەئى گۆجۋار دەپىن قىلىنغان، ھازىرغىچە شۇقەبرە ۋە ئىمارەتلەر بار. مۇھەممەد ھەسەن شىئرىنىڭ بەزى تارىخ رىسالىلىرىدە شۇنداق زىكرى قىلىدۇكى، بۇ كىشى ياشلىق ۋاقتىدا دادىسىدىن كىچىك قېلىپ، چوڭ ئانىسىنىڭ قولىدا ئۆسىدۇ. خاجە مۇھەممەد خەلىل قادىرى دېگەن كىشىنىڭ قولىدا ئوقۇپ تەربىيىلىنىدۇ. خاجە مۇھەممەد خەلىل قادىرى دېگەن كىشى ئەدەبىيات، تارىخقا ئوخشاش نۇرغۇن ئىلىملەرنى دۇنياغا تارقاتقان. شۇ جۈملىدىن «گۈلزارى خەلىلى» دېگەن بىر كىتابى بار. بۇنى بىر كۆرۈپ باققاندا بالاغەتتە، پاساھەتتە قانچىلىك ئالىي دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. مۇھەممەد ھەسەن شىئرى خاجە مۇھەممەد خەلىلنىڭ قولىدا تەربىيىلەنگەنلىكى ئۈچۈن كىچىكىدىن تارتىپ شېئىر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ۋە پەننىي، ئەخلاقىي

كىتابلارنى يېزىش بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا چولڭ ئانىسى ئەما بولۇپ قېلىپ، ئانىسىنىڭ قېشىدىن يىراققا بارالماستىن، «پادىشاھنامە» دېگەن بىر كىتابنى يېزىپ چىقىدۇ. بۇ كىتابتا ئىلگىرى ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ ئەھۋالى بەزىسى نەزمە بىلەن بەزىسى نەسرى بىلەن يېزىلغان. ئۇ كىتاب دۇنيا خەلقلىرى ئارىسىدا مەشھۇر. ئۇ يەنە «سەيرى بىلادى ھىندىستان» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان. بۇ كىتاب دۇنيا خەلقىگە بەكمۇ پايدىلىق بولۇپ، 50 مىڭ بېيىت بىلەن پۈتكۈزگەن. ئۇنىڭدىن باشقا ئوتتۇرا ياشلىق بولغان ۋاقتىدا بىرنەچچە تۈرلۈك كىتابلارنى — (باش قىسمى ئاسترونومىيىگە ئائىت) ئەدەپ - ئەخلاقتا، پادىشاھلىقتا ۋە پەن - تەتقىقاتلارغا ئائىت نەزمە ۋە نەسرى ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. ئۇنىڭ يېزىپ قالدۇرۇپ كەتكەن كىتابلىرى دۇنيا خەلقىنىڭ ئاپىرىن ۋە تەھسىن ئوقۇشىغا سەۋەب بولغان. ئۇ ئوتتۇرا ياش ۋاقتىدا تىجارەت ئۈچۈن ھىندىستان شەھەرلىرىگە مېڭىپ، يۇقىرى - تۆۋەن تەبىقە كىشىلىرى بىلەن سۆھبەت قۇرۇپ، ئاتاغلىق دانىشمەنلەر بىلەن ئولتۇرۇپ - قوپۇپ، دۇنيانىڭ نۇرغۇن تارىخلىرىنى ئۆگىنىۋالىدۇ. ھىندىستان ۋە ئەرەبىستان تارىخىدىن «سىۋادىل ئەزەم» دېگەن بىر تارىخىي ئەسەرنى شېئىرىي ئىجاد قىلىپ، 1050 بېيىت بىلەن تۈگىتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ھەر تۈرلۈك شېئىر، قەسىدىلەر ۋە مەسنەۋىلەرنى، شېئىرىي مۇئەممالارنى تۈركىي تىلدا، ھەمدە ئىراننىڭ پەھلىۋى تىلىدا يازىدۇ. بۇ نەزمىلەر، مەسنىۋىلەر ئاشقازان كېسىلىگە مەجۇنى مۇپەررەھ پايدا قىلغاندەك، دۇنيا خەلقىنىڭ تونۇشىنى يۇقىرى كۆتۈرىدىغانلىقى ئۈچۈن كۆپلىگەن كىشىلەر ئۇنىڭدىن مەنپەئەت ئالىدۇ. ئۇ: «ئۇنىڭدىن باشقا گوشقا تۇز ياراشقاندەك ھەرقايسى كىتابلاردىن قىممەتلىك سۆزلەرنى تارىخلارنى ئۈزۈپ ئېلىپ مەسىلەن: ‹تۈركىستان تارىخى›، ‹ھىندىستان - خوراسان تارىخى›، ئىنگلىزلارنىڭ ئىسلام دىنىدىكىلەرگە لايىق تارىخلىرى، ماۋەرائۇننەھر، خوراسان، ئىران قاتارلىق مەملىكەتلەرنىڭ قىممەتلىك تارىخىي ھەدىيەلىرىنى سىلەرگە تۆھپە قىلدۇق. ئەمما شۇ يەردە كەمچىلىك باركى، بىر سۆزنى ئاخىرغىچە ئىزاھلاپ بېرەلمىدۇق. بۇنى ئوقۇغانلارنىڭ كەمچىلىكلىرىمىزگە ئەپۇ نەزەرى بىلەن قاراپ تۈزىتىپ كېتىشلىرىنى سورايمىز. ھەمدە ئەبجەد مەكتىپىدە ئوقۇمىغان نادان، نەپسى ئاۋارىچىلىقىدا قالغان كەمىنە ئەبۇ مۇھەممەد ھەسەن شېئىرىنىڭ ھەققىدە دۇئا قىلىپ قويۇشلىرىنى سورايمىز. بۇ تارىخنى كەڭرىتكەن «ئىخۋانۇسسەفا خوللانۇل ۋەفا» دېگەن بىر تارىخ بار. ئاشۇنىڭغا مۇراجىئەت قىلىنسا قالغىنىنى بىلگىلى بولىدۇ. پۈتۈن ئۆمرۈمنى شېئىر يېزىش بىلەن، ھەرقىسما قەسىدە غەزەللەرنى يازماقلىق بىلەن ئۆتكۈزدۈم. گاھى پادىشاھلارنى ماختاپ، گاھى ئۆمرالەرنى ھەجۋى قىلىپ ئۆمرۈم ئاخىرلاشتى. مىلادىنىڭ 1200ى، ھىجرىيىنىڭ 360 - يىلى ئەشۇرا ئېيىنىڭ 15 - دۈشەنبە كۈنى قولىقىمغا ئەلۋىدانىڭ ئاۋازى كەلدى. كەلىمە شاھادەتنى تىلىمغا جارى قىلدىم...» دەيدۇ.①

---

① مۇشۇ جۈملىلەردە مۇجمەللىك بار — مۇھەررىردىن.

ئەبۇ مۇھەممەت ھەسەن شېئىرى ھىجرىيىنىڭ 1282 ـ يىلى ۋاپات قىلغان. مۇھەممەت ھەسەن شېئىرى ئىران ـ تۇراننىڭ تارىخچىسى بولۇپ بۇ كىشىنىڭ «زۇبدەتۇل سەنائى» دېگەن بىر تارىخى بار. بۇ كىتابلارنى يېزىشتا ھەرقايسى كىتابلاردىن ئۆرنەك ئېلىپ مەبئۇت، شەرەفىددىن ئەلى يەزدىنىڭ «زەپەرنامە»سى، ھەبىبى سىيەر، ئىمىنى ئەھمىدى رازى، نىگارىستان تارىخ، شەيخى ئابدۇلھەق دەھلىۋىنىڭ ھىندىستان تارىخى، ئابدۇللا شىرازى، خاۋەندى شاھى، «رەۋزەتۇسسەفا»، «تارىخى رەشىدى» قاتارلىق كىتابلاردىن پايدىلانغان.

چىن مەملىكىتىنىڭ ئاب ـ ھاۋاسى ناھايىتى ياخشى. شۇڭا ئۇ يەردە تۈرلۈك مېۋىلەر پەيدا بولغان. چىن مەملىكىتىدە نۇرغۇن ئالتۇن، كۈمۈش كانلىرى بار. چىن مەملىكىتىنىڭ سىياسىي قانۇنىدا گۇناھكارلارنى زەنجىر بىلەن ئازاپلايدۇ.

چىن مەملىكىتىدىن ھەر خىل دورىلار چىقىدۇ. يەنە بىر خىل زەپەمۇ چىقىدۇ. چىن خەلقلىرىنىڭ سۈرەت سىزىش، نەققاشلىق ھۈنىرى، پۈتۈن دۇنيا بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

چىن مەملىكىتىگە ئەيسا (ئەيسا پەيغەمبەر)دىن ئىلگىرى (بىرنەچچە ئەسىر ئىلگىرى)، مانى نەققاش دېگەن ئادەم بۇددا دىنىنى ئېلىپ كېلىدۇ. مانى نەققاشىنى، تىبەت خەلقى پەيغەمبەر دەپ ئاتايدۇ.

ئۇ بىرقانچىلىغان بۇددا دىنىدىكىلەرنىڭ كىتابىنى تارقاتقان. ئۇ كىتابلارنىڭ يەزىسى 5 ـ 6 گەز مىقدارى. ھەر تۈرلۈك رەقەملەرنى سالغان. بۇ كىتاب چىن مەملىكىتىنىڭ نۇرغۇن جايلىرىغا تارقالغان بولۇپ، كىتابنىڭ ئېتىنى «ئەرجەڭ» دەپ ئاتىغان. بۇنىڭدىن يەنە بىرقانچە ئەسىر كېيىن، بۇددا دىنىنى «ساكيامۇنى» ئېلىپ كەلگەن. چىن خەلقى ئۇنى پەيغەمبەر دەپ ئاتىغان.

بۇ ساكيامۇنى ئۆزى بىراخمان بولسىمۇ كەشمىردە تۇغۇلغان. ئۇ بۇ يەردە ئۆسۈپ يېتىلىپ بېيجىڭگە كەلگەن. بۇ ئۈچ جايغا دىن تارقاتقان (خىتايغا، ئۇيغۇرلاردىن خوتەنگە، تىبەتنىڭ لاساغا) بۇنىڭ تۈرلۈك كارامەتلىرى بولغان. خىتاي ۋە زاڭزۇ خەلقى بۇنى پەيغەمبەر دەپ ئاتىغان. بۇ بىر تۈرلۈك مەزھەپ چىقارغان، دۇنيادا ھېچقانداق ھايۋاناتنىڭ گۆشى ھارام ئەمەس، يەنى، ئۈچارلىق، تىنارلىق، ئىت، مۈشۈك بولۇپ، ئادەمنىڭ گۆشىگىچە ھالال دېگەن. بۇددا دىنىدا ساكيامۇنىنىڭ نۇرغۇنلىغان كارامەتلىرىنى خەلققە تونۇشتۇرغان. چىن خەلقىنىڭ بىر تۈرى ناھايىتى ئەيشى ـ ئىشرەت، راھەت ـ پاراغەت بىلەن ياشايدۇ. يەنە بىر تۈرلۈكى ناھايىتى مۇشەققەتلىك ھايات كەچۈرىدۇ. ئاياللىرى، بەكمۇ خۇش سۈرەت. ئادەملىرى كۆپ ھاللاردا سەنئەتكە باي. دۇنيا بويىچە ئادەم بىلەن تولغان بىر دۆلەت.

چىن مەملىكىتىنىڭ قېشىدا موغۇل دەيدىغان بىر مەملىكەت بار. بۇلارنىڭ ئۆز ئىچىدە پادشاھى بولسىمۇ چىن مەملىكىتىگە ئىتائەت قىلىدۇ.

ئەمما بۇ ئادەملەر چىن خەلقىگە قارىغاندا ئۆزى قامەتلىك، بېشى يوغان، يۈزى

كەڭ، كۆزى كىچىك كېلىدۇ. بۇلارنىڭ پايتەختىنى «ماچىن» دەپ ئاتايدۇ.

بۇلارنىڭ شەھىرىنىڭ قېشىدىن بىر دەريا ئېقىپ تۇرىدۇ ھەمدە يۇرت ئىچىدىن ھەر تۈرلۈك قىممەت باھالىق ماتالار (ماللار) چىقىدۇ. شۇنىڭدەك بۇ يەردە ئىنسان ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان خۇشبۇي ئەتىرلەر چىقىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا سۇنۇق كېسەللىكنى داۋالايدىغان «موميا» ھەم شۇ يەردىن چىقىدۇ. شۇنىڭدەك ئۇلار مۇشۇ «موميا»نى چىن مەملىكىتىگە ئېلىپ كېلىپ ئالتۇن قىممىتىدە ئۆزئارا ئالماشتۇرغان. چىن مەملىكىتىدىن 5 خىل چاي چىقىدۇ. بۇ چايلارنىڭ خۇسۇسىيىتى: تاماقنى سىڭدۈرۈش، مەيدىگە قۇۋۋەت بېرىپ، ئاشقازاننى ياخشىلاش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا چىندىن يەنە قەھۋە چاي چىقىدۇ. بۇ ئادەم ئورگانىزمىنى كۈچلەندۈرۈش، پەيلەرگە قۇۋۋەت بېرىپ، قاننى زىيادە قىلىش كۈچىگىمۇ ئىگە. يەنە چىنە ـ قاچا، فار ـ فۇر بۇيۇملىرىمۇ ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. بۇندىن باشقا يەنە بۇ يەردىن ئەڭ ئېسىل قىممەت باھالىق تاشلار چىقىدۇ.

چىن مەملىكىتىدە، بۆرۈنىسىدا بىر تۈرلۈك غايىپ كۈچلەر بولۇپ، ئۇ ئاتنى قامالللۇۋېلىپ ئاسمانغا ئېلىپ چىقىپ كېتەتتى. ئۇنىڭغا قانداقلا بولمىسۇن بىرەر ئات، ياكى خېچىرنى ئۆلتۈرۈپ بەرمىسە، ئادەمنى ئەپچىقىپ كېتەر ئىدى. يەنە چىن مەملىكىتىدە بىر بۇلاق بار بولۇپ، كېسەل كىشى بۇ بۇلاقنىڭ سۈيىنى ئىچسە، ئەگەر ئۇ كىشىگە ئەجەل يەتمىگەن بولسا دەرھاللا ساقىيىدۇ. ئەجەل يەتكەن بولسا دەرھال ئۆلىدۇ.

تۈركىستان

«تۈركىستان»، «تۈرك» مەملىكىتى دېگەن بولىدۇ. تۈرك خەلقى 1 ـ ئىقلىم بىلەن 7 ـ ئىقلىمدا ئورۇنلاشقان. كۆپىنچە دالىدا ياشاپ كەلگەن. بەزىلىرى دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇل بولغان.

«تۈرك» خەلقى قەدىمدە كۆپ نوپۇسلۇق، بەكمۇ غەيرەتلىك، ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان خەلق بولۇپ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن:«تۈركلەرگە چېقىلماڭلار، تۈركلەر سىلەرگە چېقىلمىسا».

تۈرك خەلقى، ھۆزۈرى كەڭ، كۆزلىرى يوغان، كۆكسىلىك، غەيرەتلىك ۋە باتۇر خەلق بولغان.

بەزى تارىخلەردە شۇنداق يېزىلغان: «دۇنياغا ئىسلام دىنى تارقاتقاندا ھىندىستانغا قۇرئاننى ئەۋەتكەندە ھىندىستان خەلقى قۇرئاننى ئاستىغا قويۇپ ئولتۇرغان.

تۈرك خەلقىگە قۇرئاننى ئەۋەتكەندە تۈركلەر ئۇنى تەۋەررۈك بىلىپ بېشىدا كۆتۈرگەن.

شۇ چاغدا مۇنداق دەپ نەقىل قىلغان، «تۈركلەر ئەزىز مۆكەررەم بولغاي، ھىندىلار خار، بى مىقدار بولغاي».

شۇنىڭ ئۈچۈن تۈركلەر ئۈزۈن دەۋرلەرگىچە دۇنيانىڭ يېرىمىنى سوراپ كەلگەن.

«ھەبىبى سىيەر» دېگەن كىتابتا: نوھ پەيغەمبەرنىڭ كېمىسى شەرقتە توختىغاچ، نوھ پەيغەمبەرنىڭ 2 ـ ئوغلى ياپەس شەرققە ئورۇنلاشقان.

نوھ پەيغەمبەر ئالەمدىن كېتىدىغان ۋاقتىدا، بىر دانە تاشقا «ئىسمى ئەزەم» يېزىپ بەرگەن:«ئوغلۇم ياپەس، سەن قۇرغاقچىلىق دۇنياسىدا قالدىڭ، مۇنۇ تاشنى ھاۋاغا قارىتىپ ئىرغىتساڭ، دەرھال يامغۇر، قىش بولسا قار ياغىدۇ» دېگەن.

شۇنىڭ ئۈچۈن تۈركىي مىللەتلەر ئارىسىدا بۇ ئەمەللەر ناھايىتىمۇ مەشھۇر.

ياپەس ئەۋلادىدىن سەككىز ئوغۇل دۇنياغا كەلگەن. چوڭ ئوغلى خىرزە، تۈرك، سەقلاپ، رۇس، مۇنىج، چىن، كۇمارى...

ياپەسنىڭ 2 ـ ئوغلى تۈرك، شەرق مەملىكەتلىرىنىڭ شىمالىي قىسىملىرىدا ئورۇنلىشىپ، ئۇزۇن زامان ھاكىمىيەت سۈرىدۇ.

تۈرك دۇنيادىن كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا سىلۈك (تۈركنىڭ چوڭ ئوغلى) پادىشاھلىقتا ئولتۇرىدۇ. بۇنىڭ زامانىدا ئەڭ دەسلەپ گۆشنى ئوتقا قاقلاپ پىشۇرۇپ يېيىشنى ئۆگىنىدۇ.

بىر كۈنى گۆش يەۋاتقاندا قولىدىكى گۆشى، شورلۇق يەرگە چۈشۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنى ئېلىپ يېگەن چاغدا گۆش بەكمۇ تەملىك بولغانلىقىنى بايقايدۇ. شۇندىن ئېتىبارەن، تاماققا تۇز سېلىپ يېيىشنى ئادەت قىلغان.

ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن جۇۋا، تۇماق كىيىشنى پەيدا قىلغان ياپەسنىڭ 3 ـ ئوغلى پارس، كېيىنكى دەۋردە رۇس دىيارىنىڭ بىر تەرىپىدىكى تاجىكىستان ئەتراپىدا ئورۇنلاشقان.

يەنە بىر ئوغلى رۇس، بۇلار كۇمارى بىلەن ئۇرۇشۇپ يېڭىلىپ، يەتتە ئىقلىمنىڭ سوغۇق ھاۋالىق مۇز تاغلىرى ئەتراپىغا ئورۇنلىشىدۇ.

چىن دېگەن ئوغلى پۈتۈن چىن ئىقلىمىدا ماكان تۇتۇپ كۆپىيىدۇ، بۇلار زېھىنلىك بولغىنى ئۈچۈن سۈرەتكەرلىك، نەققاشچىلىق، توقۇمىچىلىق، پىلە بېقىپ يىپەك ۋە ئەۋرىشىم چىقىرىش، كىيىكتىن ئىپار ئېلىش قاتارلىق ئەڭ قىممەتلىك ھۈنەرلەرنى ئەۋلاتلىرىغا ئۆگەتكەن.

چىن ھايات ۋاقتىدا ئوغلانلىرى ئۈچۈن «ماچىن» شەھىرىنى بىنا قىلىدۇ.

يەنە بىر ئوغلى كىمالنىڭ ئىككى ئوغلى بار بولۇپ، بىرىنى بولغار دەر ئىدى. بولغار بولغارىيە ئېلىدە كۆپىيىدۇ. ئۇنىڭ يەنە بىر ئوغلى تاتار بىلەن موڭغۇل ئەسلى ئىككىسى بىر پىرقە ئىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ ئىككى قەبىلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قاتتىق ئاداۋەت چۈشۈپ تۈزەتكىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتكەن.

يەنە بىرى غەردە بىننى ياپەس، بۇ تۈركنىڭ ئەڭ ئەۋۋەلقى نەسلى، بۇلارنى ئاتا تۈرك دەپ ئاتايتتى. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى چىن مەملىكىتىنىڭ قېشىدىن تارتىپ ئىرانغىچە ئىشغال ئەتكەن.

بۇلارنى ئىلگىرى «تۇران» دەپ ئاتىغان.

تۈركىستاننىڭ ئاجايىپ ئىشلىرىنىڭ بىرى — ھەر تۈرلۈك تېرىلغۇ بىلەن مەشغۇل بولۇش بولغان. جۈملىدىن قوغۇن دۇنيادىكى مەملىكەتلەر ئىچىدە ئەڭ بىرىنچى ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. قوغۇننىڭ ئۆزى كاتتا، ھەم بەكمۇ شىرىن بولۇپ، ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا بۇ تۈركىستان دىيارىدا چىقىدىغان قوغۇن - تاۋۇزلارنى چىن مەملىكىتىگە، ھىندىستانلارغىچە ئېكسپورت قىلغان.

تۈركىستاندا بىر خىل قوي بولۇپ، ئۇنىڭ دۈمبىسىگە ئورۇنلاشقان ياغلىرى بولۇپ، بۇ قويدىن نەسىل ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن ئاسىيانىڭ نۇرغۇن ئەللىرىگە، ھەتتا ياۋروپاغىچە ئېلىپ بېرىلغان.

بۇ يەرنىڭ جاڭگاللىرىدا ياۋايى قوچقارلار بولۇپ، بۇلارنى سەييادلار ئوق بىلەن ئېتىپ تۇتىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ گۆشىنىڭ تەمى يەرلىك قوينىڭ گۆشىدىن تەمسىزرەك بولسىمۇ بۇنىڭدىن گۆش كۆپ ئېلىنىدۇ.

بىر زامانلاردا تۈركىستان پادىشاھى ئاتا - بالا ئۇرۇشۇپ قېلىپ، ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن كۆچۈپ، مەغرىپكە كېتىپ ئورۇنلاشقان. بۇ يەردە، ھاۋانىڭ بەكمۇ قۇرۇقلۇقىدىن قىيىنىلىپ، ھەرقاچان يامغۇر لازىم بولسا «يادا» تېشىنى ھاۋاغا قارىتىپ ئىرغىتسا دەرھال يامغۇر ۋە قار ياغقان.

مىسال: موغۇلىستان تارىخىدا، ھىجرىيىنىڭ 627 - يىلى ياشىغان ئۇگۆتاي ئىبنى چىڭگىز بەكمۇ سېخى، قولى ئوچۇق ئادەم بولۇپ، ئۇ پۈتۈن خىتاي دۆلىتىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، ئىنىسى تولى خاننى ئېلىپ 100 مىڭ ئەسكەر بىلەن خىتايغا يۈرۈش قىلىدۇ.

شۇ ۋاقىتتا بىر قاراۋۇل كېلىپ:«خىتاي ئەسكىرى بىر مىليون ئىكەن. ئۇلار بىز بىلەن ئېلىشماقچى» دەيدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئۇگۆتاي بىلەن تولىخان ئىنتايىن ۋەھىمىگە چۈشىدۇ. دەل مۇشۇ پەيتتە مەھمۇت يالۋاچ مەسلىھەت بېرىپ:«ئۇرۇش دېگەن ھىيلە بىلەن ئوخشايدۇ. بىزنىڭ قوشۇنىمىز ئېگىزدە، خىتاي قوشۇنلىرى تۆۋەندە. ئەسكەرلەرنىڭ بېشىغا چادىرا قىلىپ ئاتلارنى يېپىقلىق جايغا ئورۇنلاشتۇرۇپ يادا تېشىنى ھاۋاغا قارىتىپ ئىرغىتايلى» دەيدۇ. خان ئۇنىڭ مەسلىھىتىگە قوشۇلۇپ يادا تېشىنى ئىرغىتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بىر دەمدىلا ھاۋا بۇزۇلۇپ، ئوتلار چاقناپ، بۇلۇتلار گۈركىرەشكە باشلاپ، ئۈزۈن ئۈتمەي يامغۇر قۇيۇۋېتىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئېگىزدىن چۈشكەن يامغۇر سۇلىرى سەل بولۇپ، خىتاي قوشۇنلىرىنىڭ چادىر - بارگاھلىرىنى پاچاقلاپ تاشلايدۇ. خىتاي قوشۇنلىرىنىڭ جەڭ دۈمبىقى كاردىن چىقىدۇ. دەل شۇ پەيتتە تولىخان بىننى چىنگىز، دۈشمەننىڭ ئاجىزلاشقان پەيتىدىن پايدىلىنىپ، ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ ۋە موڭغۇل قوشۇنلىرى قىلىچ بىلەن، خىتاي لەشكەرلىرىنى ۋەيران قىلىپ، 200 مىڭ ئەسكەرنى ئەسىر ئالىدۇ. خىتاي پادىشاھلىرى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ كاتتا گۈلخان يېقىپ بالا - چاقىلىرى بىلەن بىللە ئۆزىنى ئوتقا تاشلاپ ئۆلىۋالىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن موڭغۇللار پۈتۈن خىتاينى بېسىۋالىدۇ.

تۈركىستاننىڭ بىر چېتىدە پارىياپ دەيدىغان بىر ۋىلايەت بولۇپ، ئۇنىڭ بىر چېتىدىن يەنە بىر چېتىگىچە بىر كۈنلۈك كېلىدۇ. ئۇنىڭ يېنىدا كىچىك ئىككى شەھەر بولۇپ، بىرىنى چاچ (شاش)، بىرىنى ساغۇن دەيدۇ. بۇ ۋىلايەتتە ئىككىنچى ئۇستاز ئەبۇنەسىر مۇھەممەت بىننى مۇھەممەت تۈركى، ئىسمايىل بىننى ھۇمات، جەۋھەرى ئىسھاق بىننى ئىبراھىم ساغۇنى، مۇشۇ تۈرك دىيارىدا ياشاپ ئۆسكەن.

تۈركىستاننىڭ يەنە بىر ئاتاغلىق شەھىرى «جەندە». بۇ شەھەر ئىلگىرى بەكمۇ ئاتاقلىق شەھەر بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەردە ئىزى ئۆچۈپ يوقالغان. شەيخ مۇئىمىددىن جەندى دېگەن كىشى شۇ شەھەردە ياشىغان.

بۇرۇن تۈركىستاننىڭ پايتەختى كاشغەر بولغان. كاشغەر ئۆز زامانىسىدا بەكمۇ نازاپەتلىك، گۈزەل، ئاۋات بىر شەھەر ئىدى. بۇ شەھەرنىڭ شىمالىي موغۇلىستان تاغلىرىغا تۇتىشار ئىدى. شۇ تاغدىن دەريا سۈيى جەنۇبقا ئېقىپ چاچ، تەرقان دىيارلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، قالماق زېمىنىدىكى كۆلگە قۇيۇلىدۇ.

غەربىي تەرىپىدە ئۇزۇن بىر تاغ بولۇپ، بۇ تاغ «ئەرگىنەقۇن» دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ تاغدىن بىر دەريا ئېقىپ، غەربتىن شەرققە قاراپ ماڭىدۇ.

تامامى كاشغەر ۋىلايىتى ۋە خوتەننىڭ ئېتىكىدە بىر تاغ بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا چوڭ بىر جاڭگاللىق بار. بۇ جاڭگاللىق پەقەت قۇم بىلەن توشقان.

قەدىمدە بۇ باياۋاندا بىرمۇنچە شەھەرلەر بولغان. بۇنىڭدىن ئەڭ چوڭراقى توپ (؟)، يەنە بىرىنىڭ ئېتى گۆڭگا (؟)، قالغان بىرمۇنچە شەھەرلەر قۇمنىڭ ئاستىدا قالغان. گاھىدا قاتتىق بوران چىقسا، شۇ شەھەرنىڭ سېپىللىرىنىڭ كۈنگۈرلىرى ئېچىلىپ قالىدۇ. بۇ باياۋاندا ياۋايى تۆگىلەر بار. سەييادلارنىڭ بىرنەچچىسى بىرلىشىپ ئۇنى ئېتىپ تۇتىدۇ.

شۇ ۋاقىتلاردا كاشغەر تۈركىستاننىڭ پايتەختى بولغان. كاشغەرنىڭ غەربىدىكى تاغدىن بىر دەريا ئېقىپ كېلىدۇ. زىرائەتلەرنى سۇغىرىش، ئېچىش، تۈگمەن ماڭدۇرۇشتا خەلقلەر ئۇنىڭدىن پايدىلىنىدۇ. بۇ دەريانىڭ ئېتىنى «تۈمەن» دەپ ئاتايدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ شەھەرمۇ خارابلىشىپ كەتكەن. مىرزائابابەكرى بۇ شەھەرنى قايتىدىن تۈزەپ ئىسلاھ قىلىدۇ.

ئاجايىپ ۋەقەلەردىن بىرى شۇكى، كاشغەر شەھىرىنىڭ شەرق تەرىپىدە بىر مازار بولۇپ، ئىسمىنى «ھۈسەيىن پەيزۇللا خاجە» دەيدۇ.

كاشغەر خەلقى بۇ مازارغا ئەڭ قاتتىق ئىشىنىدۇ. بۇ مازارنىڭ قەبرە ئۈستىدە بىر تۆشۈك بولۇپ، شۇ تۆشۈكتىن قارايدىغان بولسىڭىز، كاتتا بىر ئادەمنى كۆرىسىز. ئۇنىڭ تېرىسى، مويلىرى، ساقاللىرى بۇزۇلمىغان. مىرزا ھەيدەر كاشغەرى «تارىخى رەشىدى» دېگەن كىتابىدا «كاشغەر ئۆلىمالىرى ھەرقانداق مەسىلىنى تاپالماي قالسا، قەغەزگە يېزىپ ھۈسەيىن پەيزۇللا مازارلىقىدىكى تۆشۈككە سېلىپ قويسا، ئەتىسى

جاۋابى يېزىلىپ چىقاتتى» دەپ يازغان (؟).

يەنە تۈركىستان دىيارىدىكى ياركەند قەدىمكى زامانلاردا، ئەڭ بۇرۇنقى شەھەر بولغان بولسىمۇ، بۇ يەردىن بىر زامانلاردا خەزىنە چىقىپ، شۇنىڭ نەتىجىسىدە كۈندىن-كۈنگە خارابلىشىش يولىغا ماڭغان. موڭغۇللار ئۆزئارا ئۇرۇشقانلىق سەۋەبىدىن كېيىنچە بۇ جاي، هۇقۇش بىلەن مۈشۈك ياپىلاقنىڭ ئۇۋىسى بولۇپ قالغان. سا ۋە قاغىلارمۇ بۇ شەھەردە چاڭگا تىزغان.

مىرزائابابەكرى دېگەن ئادەم كېلىپ، بۇ يەرنىڭ ئاب، هاۋاسىنى ياقتۇرۇپ، بۇ يەرگە كاتتا بىر شەھەر سېلىپ، ئۆزىنىڭ پايتەختىنى ياركەندكە يۆتكەپ ئېلىپ كەلگەن. ئاجايىپ ۋەقەلەردىن بىرى شۇكى: مىرزائابابەكرى زامانىسىدا ياركەند شەھىرىنىڭ تۆت ئەتراپىغا 12 مىڭ دانە باغ بىنا قىلغان. شەھەرگە قايتىدىن سېپىل سېلىپ، سېپىلنىڭ كەڭلىكى 6 گەز، ئېگىزلىكى 30 گەز قىلىپ ياسالغان. ئۆز زامانىسىدا يەكەن قەشقەردىن قالسا، تۈركىستان زېمىنىدا ئەڭ باي، گۈزەل جاي ئىدى.

ياركەند شەھىرىگە يېقىن بىر دەريا بولۇپ، بۇ دەريادا باش ئەتىيازدىن تومۇزغىچە سۇ ئازىيىپ، تومۇزدا سۇ بەكمۇ كۆپىيىپ كېلىپ، سۇ ئۈستىدە بەزى تاشپاقىلارمۇ ئېقىپ كېلەتتى.

كاشغەر ئېلىنىڭ هاۋاسى ناهايىتى ياخشى بولۇپ، ئادەم ئۇڭاي كېسەل بولمايتتى. ئەمما ياركەندنىڭ هاۋاسى هۆل سوغۇق بولغاچ، ئۇزۇن زامانلارغىچە پۇقرالار زەخمەت چېكەتتى.

ياركەندتە 4 تۈرلۈك ئادەم ياشايتتى. بىرىنچىسىنى تۇمان دەپ ئاتايتتى. بۇ ئومۇم پۇقرادىن ئىبارەت. ئىككىنچىسىنى قوچىن دەيتتى. بۇلار مۇتلەق ئەسكەرلىك قىلار ئىدى. ئۈچىنچىسىنى ئايماق دەيتتى. بۇلار تىجارەت، دېھقانچىلىق قىلار ئىدى. تۆتىنچىسىنى ئەرباپ دەپ ئاتايتتى. بۇلار پەقەت شەرىئەت ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل ئىدى. ياركەندتىن تالىجوپ دېگەن جايغىچە ئۈچ مەنزىل يول بولۇپ، پۈتۈنلەي دەرەخلىق بىلەن ئورالغان. ياركەند بىلەن خوتەننىڭ ئارىسى ئون كۈنلۈك مەنزىل، ياركەند تىبەتكە قىرىق كۈنلۈك يول. ئوتتۇرىلىرىدا پەقەت ئاۋات جايلار يوق. ياركەند ئەسلى قەدىمكى شەھەر بولسىمۇ، بۇرۇندىن ئۇنىڭغا «ياركەند» دەپ ئات قويۇلمىغان.

«تارىخى موغۇلى»دا شۇنداق زىكرى قىلىنىدۇكى: ئىسكەندەر دەۋرىدە ياركەند ئىككى دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلاشقان بولۇپ، بىرىنى زەرەپشان، بىرىنى تىزناپ دەرياسى دەپ ئاتايتتى. بۇ يەردە شۇ زامانلاردا ئىككى شەھەر بولۇپ، بىرىنى «مورچ»، بىرىنى «تىزناپ» دەپ ئاتايتتى. يەنە بۇ يەردە قوچىن خەلقى بىلەن تاجىكلار ياشايتتى. ئىسكەندەر ختايغا كىرگەندە، ئۇنىڭ بىرمۇنچە ئەسكەرلىرى كەشمىر داۋىنى بىلەن ئۆتۈپ، بۇ يەرگە كېلىپ قالىدۇ. تۇيۇقسىز قوچىن خەلقى بىلەن تاجىكلار چىقىپ، ئۇ ئەسكەرلەرنى قىرىۋېتىدۇ.

كېيىن ئىسكەندەر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، بۇ جايغا كېلىپ بۇلارنى تاپالماي قايتىپ

كېتىدۇ.

ھىجرىيىنىڭ 627 ـ يىلى ئۆگۆتاي قائان ئىبنى چىڭگىز يەركەندنى مۇسەخخەر قىلىپ، جىمكىم بىننى ھىلاگۇنى شۇ شەھەرگە ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بۇ شەھەر جىمكىمنىڭ نامىغا ئاتىلىپ «جىم كەنت» دەپ نام ئالغان. قوداي قائاننىڭ زامانىسىدا ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇش بولۇپ جىمكىم بىننى ھىلاگۇ زەرەپشان دەرياسىنىڭ بويىدا ئۆلتۈرۈلىدۇ. قوداي قائان، شۇ شەھەرنى ئۈچ كۈن قەتلىئام قىلغاچقا، مۇرچ، تىزناپ بويلىرىدىكى قوچىن بىلەن تاجىكلار ئۆلۈپ كېتىدۇ. ئۇزۇن زامانغىچە مۇشۇ ۋەيرانچىلىقتا تۇرۇپ، ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئوغلى ئەمىر مىرزا ئۆمەر شەيخنىڭ ۋاقتىدا بۇ شەھەر قايتا ئىسلاھ قىلىنغان. كېيىن تاتارلارنىڭ خىتايلار بىلەن بولغان ئۇرۇشىدا، يەنە ۋەيران بولۇپ چوڭ بىر چۆللۈككە ئايلىنىدۇ.

كېيىن مىرزا ھەيدەر كاشغەرىنىڭ دەۋرىدە مىرزا ئابابەكرى دېگەن ئادەم بۇ شەھەرنى ئەسلى ئورنىدىن يۆتكەپ، بىر شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنىڭ ئىسمىنى «ياركەند» دەپ ئاتىغان. لۇغەتتە «كند» دېگەن «ئىتتىپاقلىق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «يار» دېگەن «دوستلار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئومۇمەن «دوستلار ئىتتىپاقلاشقان شەھەر» دېگەن مەنىدە.

ئاپتورلار سەمىگە:

ژۇرنىلىمىزغا ئەسەر ئەۋەتكۈچىلەر ماقالىسىنىڭ كۆپەيتىلگەن نۇسخىسىنى ئەۋەتىشى كېرەك. ئەسەر ئىشلىتىلمەي قالسا قايتۇرۇلمايدۇ.

«بۇلاق» ژۇرنىلى تەھرىر ئىشخانىسى

2006 ـ يىللىق 5 ـ سانغا تۈزىتىش

بەت	يۇقىرىدىن	تۆۋەندىن	بېسىلغىنى	توغرىسى
62 ـ	4 ـ قۇر	—	ھىجرىيىنىڭ 489 ـ (مىلادىيە 1097 ـ) يىلى	ھىجرىيىنىڭ 387 ـ (مىلادىيىنىڭ 997 ـ) يىلى
68 ـ	—	6 ـ قۇر	مۇسا بۇغرا	ھىجرىيىنىڭ 387 ـ (مىلادىيىنىڭ 997 ـ) يىلى